

РОЛЬ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Цель работы заключается в освещении тех исторических событий, которые «живут» в коллективной памяти украинского народа, и формировании на этой основе наиболее эффективных стратегий исторической памяти. Указанное исследование проводится на основе социологического опроса, проведенного среди студентов и преподавателей Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (Киев, Украина) и Прикарпатского национального университета имени Василя Стефаника (Ивано-Франковск, Украина).

Ключевые слова: коллективная память, историческая память, институализированная память, воспоминания, коммеморативные практики, ценности, национальная консолидация.

Мета роботи полягає у висвітленні тих історичних подій, котрі «живуть» у колективній пам'яті українського народу, і формуванні на цій основі найбільш ефективних стратегій історичної пам'яті. Указане дослідження проводиться на підставі соціологічного опитування проведеного серед студентів і викладачів Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна) і Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна).

Ключові слова: колективна пам'ять, історична пам'ять, інституалізована пам'ять, спомини, комеморативні практики, цінності, національна консолідація.

The purpose of the work is to cover the historical events that “live” in the collective memory of the Ukrainian people and the formation of the most effective strategies of historical memory on this basis. The study is conducted on the basis of a sociological survey carried out among students and professors of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine) and Vasyl Stefanyk Pre-Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Keywords: collective memory, historical memory, institutionalized memory, memories, commemorative practices, values, national consolidation.

Постановка проблеми. «Меморіальний бум», який розпочався в 60-ті рр. ХХ ст., наразі не збавляє темпу, оскільки він є важливим фактором самоідентифікації будь-якої локальної чи глобальної спільноти. Він охоплює дедалі більше розмаїття історичних тем, залучаючи все більшу кількість науковців. У цьому контексті доцільно згадати роботи Г. К. Анхейер [16], М. Альбвакса [11, 12], І. Гояна [19], Дж. Вінтера [22], М. Дж. Мюррей [21], Г. Касьнова [3], Е. Корнінг [19], А. Киридон [4], П. Коена [18], С. Сторожук [11], Б. Шацької [13] та багатьох інших дослідників, які присвятили свою увагу вивченню національної, історичної, сімейної й індивідуальної пам'яті. Поміж тим, особливого значення в цьому контексті набуває феномен колективної пам'яті, який несе в собі широкі перспективи для формування деякого інтегративного теоретико-методологічного підходу до вивчення своєрідності функціонування пам'яті на індивідуальному й колективному рівні. Зауважимо, що вказана тенденція була започаткована широко відомими сьогодні ідеями

французького дослідника Моріса Альббакса, який ще в 20-ті рр. ХХ ст. обґрунтовував соціокультурну зумовленість індивідуальної пам'яті й увів поняття «колективна пам'ять». На думку дослідника, це поняття варто використовувати для позначення деякого соціокультурного конструкту, який відповідні спільноти й групи творять і зберігають з метою актуалізації подій минулого для сучасності. Водночас із цим Моріс Альббакс зауважував, що колективна пам'ять надає групі її власний образ, який, звичайно, розгортається в часі, але таким чином, що вона завжди впізнає себе попри плинність подій, зафіксованих нею. Таким чином, згідно з висновками французького вченого, колективна пам'ять постає своєрідним ланцюгом аналогій, які забезпечують сталість групи, попри зміну відносин групи з іншими [11, с. 8–27].

Наразі не має жодного сумніву, що висновки Моріса Альббакса мали непересічне значення для розвитку студій пам'яті й навіть поліфонію наявних у сучасному науковому дискурсі понять. У цьому контексті особливу увагу привертають такі поняття, як «культурна пам'ять» та «історична пам'ять», які широко і, як доводить Алла Киридон, доволі некритично використовують у сучасному інтелектуальному дискурсі [4, с. 87]. Зокрема, апелюючи до висновків польської дослідниці Барбари Шацької [13, с. 31–32], Алла Киридон вважає термін «історична пам'ять» науковою метафорою, водночас проводячи чітку межу між історією й колективною пам'яттю. Дещо інший погляд з цього приводу зустрічаємо у відомого українського дослідника Георгія Касьянова, який розглядає історичну пам'ять як специфічний різновид колективної пам'яті. Зокрема вчений вважає, що історична пам'ять – це «цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять, з одного боку, є результатом культурного, соціального, політичного конструювання, але також, своєю чергою, сама постає засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичності, котрі в епоху націоналізму синтезуються в ідентичність національну» [3, с. 135].

Як бачимо, Георгій Касьянов розглядає історичну пам'ять як невіддільний і важливий елемент «винайдення традиції», на тлі якої формується колективна ідентичність. Подібну думку висловлював свого часу ще Ентоні Сміт, обстоюючи, що «спільні міфи та історична пам'ять» є невідривними складовими національної ідентичності [10]. Рациональність запропонованих авторитетними дослідниками уточнень не викликає жодного сумніву. Більш за те, беручи до уваги висновки Барбари Шацької щодо наявності двох різновидів колективної пам'яті, а саме офіційно визнаної й трансльованої офіційними засобами комунікації – таку пам'ять дослідниця називає інституційною, – і тієї, яка існує поза цим офіційним обігом і деколи містить сенси, що радикально відрізняються від сенсів першого різновиду [13, с. 40], цілком доречно буде визнати, що наявність у сучасному інтелектуальному дискурсі двох термінів – «історична пам'ять» і «колективна пам'ять» – є цілком виправданою. У цьому контексті історична пам'ять постає сукупністю стійких уявлень про минуле спільноти, які свідомо сконструйовані культурними й

політичними елітами з метою формування відповідних часу чи політичним запитам вартостей спільноти. Формування «історичної пам'яті» за наявності ліберальної демократії зазвичай відбувається непомітно й не викликає постанов альтернативних історій, за винятком тих, що постають у середовищі національних меншин. Поміж тим, в умовах авторитарного режиму, показовим прикладом якого була радянська влада, формування «історичної пам'яті» відбувається, з одного боку, паралельно з руйнуванням тих вартостей (а інколи й фізичного винищення людей, як це відбувалося в 30-ті рр. в Україні), які забезпечували колективну ідентичність спільноти, і свідомою деформацією національно-історичної пам'яті в підсумку комеморації.

Звісно, комеморація мала непересічний вплив на своєрідність «історичної пам'яті» українців і зумовила високий рівень їхньої лояльності до радянського режиму. Попри це, як свідчить історія, її повноцінне значення стало помітним тільки в підсумку перемоги в Другій світовій війні, котра забезпечила радянське населення «живими спогадами» про спільно пережите минуле, перемогою й спільними ворогами – куркулями, націоналістами й колабораціоністами, котрі відтепер розглядалися не просто як опозиція до чинного режиму, а й свого роду внутрішня чи зовнішня руйнівна стихія, котра прагне знищити підвалини мирного співжиття. Інакше кажучи, тільки «живі спогади» про спільно пережите минуле змогли забезпечити лояльність українського населення до державних інститутів УРСР і трансльованих ними концептів. Поміж тим, паралельно з формуванням інституалізованої «історичної пам'яті» радянської України, відбувався розвиток альтернативної колективної пам'яті, котра живилася споминами про боротьбу за свободу й незалежність українського народу й мала своїх власних героїв, значення яких применшувалося офіційною версією історичної пам'яті.

Зроблені уточнення, на наш погляд, надзвичайно показово виявляють відмінність між «історичною пам'яттю» й «колективною пам'яттю». Перша постає інституалізованою формою колективних уявлень про минуле, натомість друга проявляється у вигляді колективного «пам'ятання». При цьому варто зауважити, що таке «пам'ятання» формується не тільки на підставі самостійно пережитого досвіду, а й тих ідей і знань, які передаються від покоління до покоління. З огляду на це маємо всі підстави визнати раціональними зауваження Моріса Альбвакса, що колективна пам'ять – це деякі «живі» знання, які циркулюють у суспільному обігу, визначаючи його сьогодення [12, с. 338].

Звернемо увагу, що, детально аналізуючи особливості колективної пам'яті, Моріс Альбвакс залишає поза своєю увагою висвітлення хронологічних меж колективної пам'яті, водночас даючи підстави говорити про скорочення часового горизонту, котре розпочалося разом із докорінними змінами епохи Модерну. Загалом погоджуючись із такими висновками, не можна оминати увагою роботу Пола Коена «History and popular memory: the power of history in moments of the crisis» («Історія та популярна (народна) пам'ять: потужна історія в моменти кризи»), у якій він досліджує використання історії, а точніше, окремих її періодів та особистостей, для виправдання політичних цілей еліти й (чи) консолідації населення. Водночас

дослідник постійно акцентує увагу, що «точність історії часто була набагато менш важливою для політичних лідерів та послідовників, ніж сила цієї історії для зміцнення віри у правильності шляхів вирішення зловбодених питань, навіть якщо вони викривлять те, що історики вважають реальною розповіддю про минуле» [18, с. 95]. Інакше кажучи, за твердженням Пола Коена, популярна пам'ять, яка, на наш погляд, постає різновидом колективної пам'яті, оперує не стільки деякими історичними відомостями, скільки міфологізованим образом минулого, який здатний визначати напрям дії спільноти в теперішньому й мотивувати поведінку людини й соціальних груп. При цьому всі висновки дослідника вибудовані на основі історичних подій, які відбулися в минулому, котре істотно перевершує життя окремої людини, що дає підстави припускати безмежне розширення хронологічного горизонту колективної пам'яті.

Без сумніву, робота Пола Коена може стати важливими теоретичним тлом подальшого вивчення своєрідності колективної пам'яті. Поміж тим, на наш погляд, у ній висвітлюється не стільки своєрідність колективної пам'яті, як особливості трансформації історичної пам'яті в міфи та їхній вплив на суспільну свідомість. Без сумніву, цей аспект проблеми є надзвичайно цікавим і важливим, оскільки в колективних міфах, так само як і в колективній пам'яті, фіксуються й транслуються ті вартості, котрі необхідно сформулювати, зберегти чи відродити в сучасній спільноті з огляду на зловбоденні проблеми. У цьому аспекті історична свідомість постає радше засобом політичної маніпуляції, ніж колективного «пам'ятання». У цьому контексті показовим прикладом може стати фрагментація українських кордонів, котра відбувалася паралельно з відродженням образу «Новоросії». Очевидно, що в колективній пам'яті місцевого населення цей образ не мав можливості зберегтися з огляду на асиміляторську політику радянської влади. Безумовний маніпулятивний характер цього історичного образу засвідчує передусім виразне прагнення до сепарації й чітка орієнтація на Росію попри те, що в дійсності, як свідчить перепис 1779 р., у цьому регіоні домінувало саме українське населення, котре складало понад 60 % від усього населення. На другому місці були молдаване – вони склали понад 10 % населення, і тільки на третьому місці були росіяни, загальна частка яких у складі населення не перебільшувала 10 % [2].

Підкреслюючи істотні відмінності між історичною й колективною пам'яттю, ми цілком свідомі того, що різниця між ними відносна й по-різному проявляється в розмаїтих соціокультурних умовах. Так, наприклад, цілком закономірним з огляду на наявність альтернативних споминів можна назвати придушення колективної пам'яті тоталітарними режимами. Поміж тим, у країнах із розвиненою ліберальною демократією колективна пам'ять може поставати тим теоретичним тлом, на якому формується історична пам'ять, що, без сумніву, є вагомою передумовою консолідації суспільства, – останнє виокремлює ту систему вартостей, які підносяться до рівня національних символів і закріплюються в офіційній свідомості. З огляду на це колективна пам'ять, так само як і історична пам'ять, постають динамічними феноменами – вони постійно конструюють вагомий для спільноти вартості. Наші висновки цілком суголосні зауваженням Марі-Клер Лавабр, котра акцентує увагу, що

саме уявлення й образи живої пам'яті стають основою «політичної інструменталізації» [7, с. 240]. Інакше кажучи, історична пам'ять здатна «прикрашати» минуле, виокремлюючи й раціоналізуючи ті вартості, котрі потрібні спільноті.

З огляду на зроблені зауваження доходимо висновку, що колективна пам'ять постає соціально-психологічним феноменом, який визначає ціннісні орієнтації групи на основі образів минулого, що побутують у колективній свідомості. Дослідження останніх десятиліть показують, що колективна пам'ять, так само як і пам'ять індивідуальна, зрозуміло, не є простим відображенням подій минулого. Її, на думку російського дослідника Андрія Юревича, можна розглядати як один із елементів менталітету [14], поміж тим, на наш погляд, такі висновки є не зовсім правомірними навіть попри те, що колективна пам'ять про деякі знакові події в історії народу без сумніву може визначати ментальну своєрідність спільноти, поміж тим указаний вплив є далеко не абсолютним. Більш правомірною видається думка, що саме ментальна своєрідність народу визначає образи минулого, здатні впливати на бачення сучасного й тим більше майбутнього. Як приклад можна згадати національне пробудження українців у ХІХ ст. Його зародження, як правомірно свого часу зауважував Іван Крип'якевич, було тісно пов'язане з історико-антикварною діяльністю української козацької старшини, котра засобами історії намагалася повернути в суспільну свідомість велич минулих козацьких вольностей [5, с. 260]. Поміж тим, ця спроба виявилася марною: відродження української нації розпочалося тоді, коли в суспільній свідомості з'явився міт «селянського народу, бо масові кадри інтелігенції можна було вербувати лише у верствах, наближених до селян: сільських священиків, дрібних землевласників, міщан, заможних селян козацького походження тощо» [1]. Інакше кажучи, формування української ідентичності стало можливим тільки в тому випадку, коли образи колективної пам'яті почали відповідати ціннісним, культурним та емоційним запитам широких народних мас. А це, своєю чергою, дає підстави говорити про непересічний вплив ментальності на зміст колективної пам'яті.

У контексті сказаного цікавою й актуальною видається стратегія й механізми деформації колективної пам'яті, запропоновані Роем Баумейстером і Стефаном Гастінгсом [17]. Ці автори на численних історичних прикладах розглядають закономірності трансформацій людьми спогадів на користь своєї групи, а саме вибіркоче замовчування неприємних фактів, вигадки або фальсифікацію потрібної інформації, перебільшення й прикрашання, маніпуляцію асоціаціями, безпідставні звинувачення ворога, атрибуцію провини обставинами тощо. При цьому дослідники зауважують, що відверта фальсифікація історичних відомостей зазвичай постає малоефективним прийомом, а тому до неї нечасто вдаються, натомість інші згадані стратегії широко й зазвичай сукупно вживані. Як приклад дослідники згадують перебільшену оцінку ролі нормандського десанту в Другій світовій війні, яку вони переконливо розвінчують [17, с. 292]. Маніпуляція асоціаціями часто доповнюється спеціальним контекстуальним обрамленням, показовим прикладом якого є пам'ять про хрестові походи, які тривало асоціюються в історичній пам'яті із звільненням святинь і боротьбою за віру.

Без сумніву, указані стратегії широко використовуються сучасними українськими культурними й політичними елітами з метою консолідації населення. У цьому контексті привертає увагу широке використання образу ворога – Росії – не тільки для консолідації українського суспільства. Не менш показовим прикладом може слугувати панівне в українському інтелектуальному дискурсі переконання, що головною перепоною на шляху українського державотворення стала своєрідність географічного розташування краю. У цьому контексті можна згадати насамперед відомий вірш Івана Мазепи «О горе-горе тій чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі». Свого концептуального оформлення ця ідея набула в працях В'ячеслава Липинського, який уважав, що «наше географічне положення – найгірше в Європі» [8, с. 421]. Подібні думки зустрічаємо й у працях Володимира Яніва [15, с. 195], Івана Лисяка-Рудницького [9] і багатьох інших дослідників. Сьогодні вказані концепти широко використовуються для виправдання діяльності влади, пов'язаної з наявною глибокою кризою національної ідентичності та фрагментацією державних кордонів.

Варто зауважити, що політичні маніпуляції стосуються передусім свідомо сконструйованих культурними й політичними елітами подій та образів минулого. Поміж тим, на наш погляд, вони менш ефективні стосовно тих споминів, які зберігаються в колективній пам'яті несвідомо, транслуючи найбільш значні для суспільства вартості. Більш за те, легітимація історичної пам'яті відбувається саме в підсумку повернення й переосмислення тих історичних подій і постатей, які здатні підсилити значення тих вартостей, котрі несвідомим чином сформовані в колективній пам'яті.

З огляду на сказане, **метою** нашої роботи є висвітлення тих історичних подій, котрі живуть у колективній пам'яті українського народу й виявлення тих ціннісних вартостей, котрі зможуть забезпечити розвиток ефективних стратегій історичної пам'яті.

Указане дослідження проводиться на підставі соціологічного опитування, проведеного серед студентів і викладачів Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна) і Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Попри локалізацію респондентів, дослідження відображало достатньо широкий просторовий спектр насамперед української молоді, котра, як свідчить опитування, наразі ідентифікує себе як представника того регіону, у якому проживають її батьки. Таким чином, дослідження охопило Івано-Франківську, Волинську, Житомирську, Київську, Полтавську області, при цьому кількість сільського й міського населення є приблизно однаковою: 53 % респондентів вважають себе міськими жителями, натомість 47 % – проживають у селах і селищах міського типу. Під час дослідження широко використовувався метод контент-аналізу, який надав можливість виявити рівень і напрям емоційного забарвлення тих образів минулого, котрі побутують у колективній пам'яті українців.

Наявність істотних обмежень у процесі дослідження зумовило звернення до вивчення досліджень, проведених експертами Центру Разумкова [6]: вони

забезпечили ґрунтовний і повний аналіз досліджуваної теми.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж говорити про вплив минулого на сьогодення й майбутнє, хочеться звернути увагу, який образ України побутує в сучасній суспільній свідомості. Для розкриття цього респондентам пропонувалося відповісти на запитання: «З якими словами у Вас асоціюється сучасна Україна?» Об'єм вибірки становить 248 осіб, із них 207 студентів (від 18 до 21 року), 41 викладач або інші співробітники ЗВО (від 23 до 60 років). У підсумку контент-аналізу висловлювань ми виявили, що найчастіше (перші п'ять місць) мають місце наступні висловлювання: «корупція», «війна/АТО», «нестабільність/деградація», «націоналізм» (зазвичай має негативне забарвлення), «незалежність». На шостому місці, як не дивно, перебуває «олігархія». Значно рідше, як свідчать відповіді респондентів, у суспільній свідомості Україна асоціюється з демократією, свободою, красою й перемогою. Наші результати цілком суголосні висновкам експертів Центру Разумкова, які виявили, що українці вважають рівень демократичності української держави надзвичайно низьким (3,8 бала) [6, с. 204].

З огляду на проведене дослідження можна стверджувати, що в суспільній свідомості побутує негативний образ України: наразі суспільство не сприймає власну державу, її політичні й суспільні інститути як основу особистого чи колективного захисту або ж гарантію захисту власних і (або) колективних цінностей і прагнень. Водночас із цим привертають увагу результати соціологічних досліджень експертів Центру Разумкова: вони виявили, що головними ціннісними орієнтирами українського суспільства (дослідження проведене за методикою Шолома Шварца) є «доброта» й «безпека» [6, с. 204], які, як свідчить наше опитування, наразі не може забезпечити держава. З огляду на це цілком зрозумілим стає той асоціативний ряд, який був виокремлений у результаті контент-аналізу висловлювань наших респондентів, а також причини того, що в бажаних цілях «розвитку країни українці обирають насамперед цілі, пов'язані з економікою (її стабільністю і зростанням), обороною (висока обороноздатність), порядком (підтримка порядку в країні)» [6, с. 221]. Очевидно, що така позиція зумовлена особливостями й рівнем життя в Україні.

Попри загальну орієнтацію українського суспільства на цінності виживання, як свідчать висновки експертів Центру Разумкова, наразі виразно проглядаються відмінності в ціннісних орієнтаціях старшого покоління респондентів і молоді. Остання значною мірою орієнтована на цінності самовираження: «цікаву роботу», «активне діяльне життя», «любов», «розвиток» тощо [6, с. 228], реалізація котрих, як доводить американський учений Джонатан Гайдт [20], зможе стати запорукою формування нової ціннісної системи. Поміж тим, такі зміни не можуть бути практично реалізованими без відповідної культурної політики. Саме вона закладає світоглядний потенціал для вироблення образу держави й суспільства, навколо якого солідаризуються всі громадяни, тим самим легітимізуючи або не легітимізуючи дії політичної влади. У цьому контексті показовим прикладом можуть стати події 2014 р.: у цей час дії політичної влади розійшлися з очікуваннями суспільства, що породило загальний громадянський протест, котрий переріс у Революцію Гідності.

З огляду на це цікавими й своєчасними видаються розвідки, спрямовані на виявлення тих образів минулого, котрі несуть емоційний, ціннісний і консолідувальний заряд для українського суспільства. Для визначення найбільш значних для українського суспільства історичних подій респондентам пропонувалося відповісти на запитання: «Які події в історії України Ви вважаєте найбільш значимими для формування національної єдності?» У підсумку контент-аналізу відповідей встановлено п'ять найбільш значних, на думку передусім української студентської молоді, подій, які можуть стати «символічним капіталом» формування національної єдності. Перше місце серед них безкомпромісно посідають «революції періоду незалежності» – їх назвали 128 респондентів, на другому – «Революція Гідності» – її виокремили 92 респонденти, у тому числі й ті, котрі говорили про «революції періоду незалежності». Третє місце серед історичних подій, які можуть стати «символічним капіталом» формування національної єдності, посідає «проголошення незалежності 1991 р.» (за неї віддали голоси 38 респондентів), четверте – події 1917–20 рр. і проголошення Акту Злуки між УНР і ЗУНР (34 голоси). На п'ятому місці – національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (27 голосів). Поряд із указаним респонденти називали державність Київської Русі, козаччину загалом, звільнення України від кріпацтва, розпад СРСР, утвердження гривні тощо.

Окреслені висновки дають підстави говорити, що для українців найбільшим емоційним і ціннісним зарядом володіють ті історичні події, які актуалізуються завдяки «живим» спогадам, або ж тим, котрі вони здобули в безпосередньому спілкуванні. Наші висновки повністю підтверджують відповіді на запитання: «Які історичні події найбільш значимі у Вашій родині? Про які з них найчастіше розмовляють?» У підсумку контент-аналізу відповідей було виявлено, що в українському суспільстві найбільш актуальними історичними подіями є події, які вони отримали з безпосереднього досвіду. Перше місце серед найбільш значних для українців подій неподільно посідає АТО (війна на Донбасі) – її актуальність зазначили 145 респондентів. Цікаво, що на другому місці серед найбільш значних історичних подій українці називають перемогу в Другій світовій війні (її відзначили 86 респондентів, у тому числі й ті, хто називали АТО). Третє місце серед актуальних подій для українського суспільства подій посідає образ «Майдану» (його виокремили 68 респондентів, у тому числі й ті, хто називали АТО та (або) перемогу в Другій світовій війні). Четверте місце посів «розпад СРСР» – його виокремило 59 респондентів (у тому числі й ті, хто називав інші події). На п'ятому місці серед найбільш актуальних для українців подій «сучасний стан України» (його назвали 67 респондентів, у тому числі й ті, котрі називали Майдан і Другу світову війну). Живими в українській колективній пам'яті залишаються 90-ті рр. ХХ ст., Голодомор 1932–1933 рр., розкуркулення й Чорнобиль. Водночас варто закцентувати увагу, що 23 респонденти вказали, що вони взагалі не розмовляють про історичні події.

Живі спомини про ті історичні події, які відбулися в радянський період і його закінчення, логічно породжують питання, який образ СРСР зберігається в пам'яті українського суспільства. У цьому контексті на основі контент-аналізу вільного

асоціативного ряду відповідей респондентів було встановлено, що в колективній пам'яті українців період СРСР асоціюється насамперед із «тоталітаризмом», «дефіцитом», «репресіями/гнобленням», «війною», «шаблонністю». Часто згадуються «Голодомор», «корупція», «страх», «цензура» та «русифікація». З огляду на це можна стверджувати, що в суспільній свідомості панує досить негативний образ радянського періоду в історії України. Тільки 2,16 % респондентів мають позитивний образ періоду СРСР, поданий асоціативним рядом «рівність», «безпека», «соціальний захист», «благополуччя», «надійність».

Виявлені результати дають підстави думати, що збереження в колективній пам'яті перемоги в Другій світовій війні наразі забезпечується старшим поколінням, котре постає транслятором «живих споминів» про вказаний період, водночас великою мірою визначаючи ціннісний простір молодого українського населення. Останнє, як свідчить наше дослідження, а також висновки експертів Центру Разумкова, однією з базових соціальних цінностей продовжує вважати соціальну рівність, забезпечення якої очікується від держави. Очевидно, що вказана інтенція може викликати когнітивний дисонанс у молодого покоління українців: вони орієнтовані на самореалізацію та свободу, котрі можуть бути реалізовані тільки за умови розвитку ліберальної демократії й держави «всезагального блага». Зауважимо, що наші припущення цілком і повністю суголосні виявленій нами специфіці колективної пам'яті української молоді (від 18 до 21 року). Найбільш актуальні для молодого покоління українців спомини були виокремлені в підсумку контент-аналізу. Серед них провідне місце безроздільно займає «Революція Гідності» (її виокремили 182 респонденти), на другому місці «АТО/події на Сході України» (148 респондентів, у тому числі й ті, хто назвав Революцію Гідності). Третім серед найбільш актуальних для української молоді спомином залишається Друга світова війна (8 респондентів) і Голодомор (7 респондентів). Поряд з іншим були згадані козацькі часи, держава Павла Скоропадського, Берестейська унія та ін.

Загалом, як свідчить проведене дослідження, у колективній пам'яті українців домінують ті спомини, які вони отримали в безпосередньому досвіді або ж отримали через особисте спілкування. Такі спомини зазвичай володіють високим емоційним зарядом і можуть перетворюватися у вагомий консолідувальний чинник, поміж тим здатні породити глибоку суспільну кризу, котра може зумовити подальшу фрагментацію кордонів. Наявність емоційних передумов такого світоглядного розколу в українському соціумі засвідчує, що 47,2% опитаних респондентів визнали, що «відмінності в оцінці різних подій, що відбувалися в Україні» впливають на їхнє спілкування з іншими людьми. Це, своєю чергою, дає підстави говорити про неприпустимість будь-яких політичних спекуляцій колективною пам'яттю. Наразі вони залишаються надзвичайно дражливими й болючими питаннями для значної частини українського суспільства.

Водночас привертає увагу, що найбільше консолідувальне значення для українців відіграють події 2014 р. і передусім Революція Гідності. Спомини про неї визначають ціннісні орієнтації українського суспільства. Зокрема надзвичайно високий емоційний заряд указаних споминів, поєднуючись із негативною оцінкою, з

одного боку, радянського періоду, а з другого – української сучасності, дає підстави припускати, що легітимними й консолідувальними для українців можуть стати тільки ті історичні події, зміст яких відтворюватиме колективні запити сьогодення. Імовірно, саме тому, на думку опитаних респондентів, в історичній пам'яті українського народу зможуть прижитися образи минулого, у яких акцентується увага на боротьбі українців за свободу й незалежність, які водночас передбачають вільний розвиток кожної особистості. У цьому контексті важливе значення й надалі матимуть національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, події 1917–20 рр., акт Злуки 1922 р. і перемога в Другій світовій війні. Водночас, на наш погляд, ці події набуватимуть консолідувального значення тільки у випадку їхнього переосмислення відповідно до запитів сьогодення. Інакше кажучи, вони мають слугувати своєрідним історичним тлом формування образу майбутньої України.

Зауважимо, що поряд із подіями, які зберігаються в колективній пам'яті українців, ми намагалися виявити події й образи минулого, які, на думку молодого українського покоління, мають бути переосмислені й популяризовані, перетворюючись у невіддільну частину історичного капіталу українського народу. У підсумку контент-аналізу було виокремлено п'ять найбільш актуальних подій. Перше місце в цьому контексті посідає Голодомор: на думку респондентів (8 % від опитаних), ця подія наразі не стала невіддільною частиною колективної пам'яті українського народу, а відтак потребує свого переосмислення відповідно до запитів сьогодення. Важливого символічного значення можуть набути популяризація зразків високої культури, створених українцями (6 % від опитаних). На третьому місці – 4 % респондентів вважають, що подальшої популяризації та переосмислення потребують ті події, які відбувалися в Україні, починаючи від 1905 р. і до 1920 р. (у цьому контексті часто згадується УНР і гетьманат П. Скоропадського). Показово, що 3 % респондентів стверджують про необхідність подальшого вивчення й популяризації збройної боротьби УПА за незалежність України. Водночас із цим не можна оминати увагою, що відмінності в оцінці історичних подій, як стверджують респонденти, впливають на міжособистісне спілкування, а відтак активна популяризація цих подій може здійснюватися тільки за умови вивчення особливостей колективної пам'яті у східному й південному регіонах України.

Висновки. Попри наявні в інтелектуальному дискурсі дискусії з приводу термінологічної поліфонії студій пам'яті, у роботі обґрунтовується доцільність і необхідність використання терміна «історична пам'ять» поряд із терміном «колективна пам'ять», навіть усупереч тому, що в окремих випадках їхній зміст може перекриватися. Їхнє збереження зумовлене тим, що історична пам'ять – це різновид інституалізованої пам'яті, образи й події котрої свідомо прищеплюються спільноті з метою підкреслення історичної тяглості спільноти й консолідації населення навколо певних визначених вартостей. Натомість термін «колективна пам'ять» варто використовувати тоді, коли йдеться про спомини, котрі здобуті в безпосередньому досвіді й відображають найбільш актуальну для певної спільноти ціннісну систему. Фактично, колективна пам'ять – це форма колективного «пам'ятання» найбільш значущих для збереження єдності спільноти образів минулого й трансльованих ними

вартостей, а відтак вона виступає світоглядним і ціннісним фундаментом розвитку історичної пам'яті (у тоталітарних суспільствах вона може проявлятися у вигляді альтернативних до офіційних споминів).

Колективна пам'ять є невіддільною складовою суспільної свідомості, а відтак може визначати напрям суспільної дії, особливо у випадках відсутності ґрунтовно розробленої політики пам'яті, що виразно проглядається в сучасній Україні. У цьому контексті привертають увагу ціннісні запити українського суспільства, котрі вибудовані на основі «живих колективних споминів» про події минулого, однак не знаходять свого відображення в політиці держави. Така ситуація призводить до формування опозиційного щодо держави громадянства, що, без сумніву, є однією з головних перешкод становлення національної єдності. Водночас із цим українське суспільство, як свідчать найбільш актуальні образи колективної пам'яті, виробило найбільш значні для себе вартості й світоглядні орієнтації, водночас закріпивши їх у найбільш знакових образах колективної пам'яті.

Література:

1. *Гирич І.* Знакова стаття Омеляна Прицака [Електронний ресурс]. URL : <http://www.i-hurych.name/Hrushevsky/Pricak.html#Anchor21>
2. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М. : Наука, 1976. 308 с.
3. *Касьянов Г.* Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 118–137.
4. *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
5. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
6. *Кульчицький С., Міщенко М.* Україна на порозі об'єднаної Європи. Київ, Центр Разумкова, 2018. 232 с.
7. *Лавабр М. К.* Память и политика: о социологии коллективной памяти // Психодиагностика и науки о человеке ; под ред. Н. Автономовой и В. Степина. М. : Прогресс-Культура, 1992. С. 233–244.
8. *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Київ; Філадельфія, 1995. 470 с.
9. *Лисак-Рудницький І.* Україна між заходом і сходом // Історичні есе. У 2 т. Т. 1. Київ, 1994. С. 1–9.
10. *Сміт Е.* Національна ідентичність [Електронний ресурс] ; пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. URL : <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>
11. *Сторожук С.* Світоглядні підстави української національної ідеї // Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. № 11 (304), 2014. С. 3–9.
12. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. №2–3. С. 8–27.
13. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти. М. : Новое издательство, 2007. 348 с.
14. *Шацька Б.* Минуле – пам'ять – міт. Чернівці : Книги. XXI, 2011. 248 с.
15. *Юревич А. В.* Структурные элементы национального менталитета [Электронный ресурс] // Психологические исследования, 2013. Т. 6, № 29. URL : <http://psystudy.ru>
16. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1993. 343 с.
17. *Anheier Helmut K., Raj Isar Y.* Cultures and Globalization: Heritage, Memory and Identity. SAGE Publications, 2011. 416 p.
18. *Vaumeister F., Hastings S.* Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves // Collective memory of political events: Social psychological perspectives. Mahwah, N.J. : Lawrence Erlbaum Associates, 1997. Pp. 277–294.
19. *Goian I., Storozhuk S.* The ethnic hinciple as the basis of civil politics // Cherkasy University Bulletin: Philosophy. №11/13 (2016). С. 31–36.
20. *Cohen Paul A.* History and popular memory: the power of history in moments of the crisis. Columbia University Press, 2017. 304 p.
21. *Corning A., Schuman H.* Generations and Collective Memory. University of Chicago Press, 2015. 272 p.

22. *Haidt J.* The Ethics of Globalism, Nationalism, and Patriotism [Online]. Available at : <https://www.humansandnature.org/the-ethics-of-globalism-nationalism-and-patriotism>

23. Murray, Martin J. *Commemorating and Forgetting: Challenges for the New South Africa* / Martin J. Murray. – University of Minnesota Press, 2013. 305 p.

24. Winter, Jay. *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century* / Jay Winter. New Haven, CT : Yale University Press, 2006. 340 p.

Надійшла до редакції 26.04.2018. Розглянута на редколегії 28.05.2018.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Чернієнко В.О.

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Проценко О.П.